

זכויות האדם

מאת עופר סיטבון

סיכום הרצאה שנשא עופר סיטבון במסגרת השתלמות למורים ומחנכים בנושא זכויות אדם.

מודרנה / קדם-מודרנה

זכויות האדם הן רעיון מודרני. המציאות המודרנית, שכולנו חיים בה, שונה שינוי מהותי מן המציאות הטרומ-מודרנית או הימי-ביניימית. עד כדי כך, שאנו מתקשים להבין כיצד באמת חיו, חשבו ופעלו אנשים טרום-מודרנים. לשם המחשה, פשוט נסו לדמיין עולם שבו כמעט שום אדם לא עזב, מעולם, עד יום מותו, את כפר הולדתו; עולם שבו כל אדם נולד, חי ומת במקום שבו נולד ומת סבא שלו; עולם שבו כמעט אף אחד לא יודע לקרוא ולכתוב; עולם שבו לאחר שקיעת השמש משתרר חושך מוחלט. אלה כמובן רק דוגמות קטנות. **החברה המודרנית נבדלת מן החברה הטרומ-מודרנית באופן רדיקלי, ובכל תחומי החיים: הכלכלה, החברה, המשפט, המערכות הפוליטיות והתרבות.**

הכלכלה

לשם המחשת ההבדלים בין העולם המודרני לבין העולם בימי הביניים נשתמש ב'תרגיל העיפרון'—חשבו על חפץ שברשותכם, חפץ כלשהו, יום-יומי.

כעת נסו לחשוב:

1. האם אתם יודעים ממה החפץ עשוי?
2. האם אתם יודעים כיצד החפץ מיוצר?
3. האם אתם יכולים לייצר אותו בעצמכם?

מתרגיל זה אנו למדים שהאדם המודרני משתמש, בלא משים, במוצרים רבים שאין לו כל חלק בעשייתם. ומצב זה עומד בניגוד גמור למצבו של האדם בימי הביניים.

בימי הביניים תכלית הפעילות הכלכלית הייתה סיפוק צרכים קיומיים, ואמצעי התשלום היו בסחר חליפין. מנגד, החברה המודרנית מתבססת כולה על שיתוף פעולה ועל חלוקת עבודה

בתהליך הייצור – אין חולק כי לא קיים יצור אנוש מודרני שאין לו תלות מוחלטת בזולת. זו צריכה להיות נקודת המוצא לכל דיון היסטורי או פוליטי.

החברה

בימי הביניים הייתה חברה קורפורטיבית – בני האדם היו מאורגנים בקורפוסים (אצילים, איכרים, אומנים, סוחרים וכו'); וקבוצת ההשתייכות של כל פרט קבעה את כל תחומי החיים שלו, ובמובן זה היא הייתה טוטלית. בהתאמה, היה מקום מרכזי למשפחה ולקהילה.

המשפט

בימי הביניים לקבוצות שונות היו פריווילגיות שונות. כלומר, היו חוקים פרטיים – לכל קבוצה בחברה היו חוקים משלה ומוסדות משפט משלה. החברה הייתה מאורגנת על יסוד ההנחה שבני האדם אינם שווים זה לזה, אלא שיש מדרג טבעי בין גזעים, בין עמים, בין מעמדות, בין המינים. לדוגמה, בדצמבר 1789, חמישה חודשים לאחר כיבוש הבסטיליה (כלומר בעצם ימי המהפכה), דנה האספה הלאומית המהפכנית בצרפת בהצעה להעניק זכויות של 'אזרחות פעילה' (כלומר אזרחות מלאה) לבני הדתות הלא קתוליות בצרפת. אחד המתנגדים הציג את השאלה: 'האם באמת התומכים בשוויון הזכויות מתכוונים שכל האנשים, בלי שום הבדל, יקבלו זכות של אזרחות פעילה – אפילו יהודים, שחקנים ותליינים?!'. במשפט אחד היהודים מחוברים כאן עם שתי קבוצות של בעלי מקצועות. השחקנים והתליינים הם הרי קתולים, ולכאורה אינם קשורים כלל לדיון – המשותף לשלוש הקבוצות האלה הוא מעמדן הנחות בחברה. המשפט הזה מדגים חשיבה ימי ביניימית המחלקת את האוכלוסייה לקבוצות טוטליות – לא שונה מאוד משיטת הקאסטות ההודית.

המודרנה

מאז ימי הביניים ועד היום חל שינוי אידאי חשוב: רעיון השוויון בערך האדם. בימינו אנו, הרעיון הרווח והמכוון הוא שמבחינה מהותית כל בני האדם שווים זה לזה, ולכן כל אפליה בין גזעים, בין מינים, בין דתות וכו' מהווה בעיה ויש למצוא לה תירוץ טוב מאוד או לבטלה.

כמו כן מאז ימי הביניים חל שינוי משפטי-מוסדי : כל מסגרות ההשתייכות הישנות מפורקות מנשקן ; ומסגרת ההשתייכות של מדינת הלאום ממלאת את מקומן. במסגרת זו מתקיים שוויון בפני החוק – היום אין פריווילגיות. מקור הסמכות של השלטון הוא הטוב הכללי והרצון של כלל האזרחים, לא של האל או המלך.

בין תקופת המודרנה לימי הביניים התחולל גם שינוי תרבותי : אידאולוגיה של חירות ושוויון. בעבר המקום שהאדם נולד אליו קבע את זהותו, ואילו היום רווח העיקרון של הגדרה עצמית של האדם – כל אדם זכאי לקבוע את זהותו בכל תחום ועניין.

מושגי היסוד של המודרניזם

שלושת עקרונות היסוד של המחשבה הפוליטית והחברתית המודרנית הם שוויון, חירות ואחווה. « **שוויון**: הטענה שכל בני האדם שווים מטבעם מבטלת את ההבחנות המולדות בין בני אדם. וכך נכתב בהצהרת העצמאות של ארצות הברית : 'אנו מחזיקים באמתות אלו כמוכחות מאליהן [...] שכל בני האדם נבראו שווים'. המשמעות הראשונה (והעיקרית) של { עקרון השוויון הוא } שוויון בפני החוק, כלומר ביטול הפריווילגיות. החברה המודרנית אינה מכחישה שיש הבדלים טבעיים בין בני אדם, אלא היא שוללת את הקשר של ההבדלים הללו לעניין הזכויות האישיות, הפוליטיות והמשפטיות בין בני האדם. 'בלי הבדל דת, גזע, מין ...' – ככל שהרשימה מתארכת, כך החברה נחשבת מודרנית יותר.

« **חירות**: עקרון החירות נחלק לשניים :

חירות אישית – כל אדם הוא אדון לגופו (רק באמצע המאה התשע עשרה בוטלו העבדות באמריקה והאריסות ברוסיה).
חירויות ציבוריות / פוליטיות – לכל אדם יש החירות לפעול את פעולותיו בציבור (חופש הדיבור, חופש המצפון, חופש הדת וכו').

« **אחווה**: האחווה בין בני האדם היא העיקרון הבעייתי ביותר והפחות ברור מתוך שלושה.

היישום הפוליטי-חברתי של שלושת הערכים הללו הוא הדמוקרטיה המודרנית : משטר של שווים וחופשיים, השולטים על עצמם במשותף.

זכויות האדם

רעיון זכויות האדם פותח במסגרת החשיבה הליברלית וההומניסטית. על פי רעיון זה זכויות אדם הן זכויות שכל אדם זכאי להן מעצם היותו אדם.

מהבחינה העקרונית, כל אדם זכאי למימוש כל הזכויות באופן מלא, אך מהבחינה המעשית זכות זו אינה ניתנת ליישום מלא. לדוגמה, חופש הביטוי קובע כי לכל אדם יש זכות לומר כל דבר שירצה, אלא שאדם יכול לנצל זכות זו באופן שיפגע בזכות לכבוד של אדם אחר. **קביעת הגבולות בין הזכויות היא תפקידה של מערכת המשפט**, ועליה מוטלת החובה לקבוע איזו זכות גוברת במקרה של התנגשות. הגדרת הזכויות מביאה פעמים רבות לסתירות. מצבים אלה אף מקשים על מערכת המשפט להכריע באור זכויות האדם. למרות זאת אפשר לראות בזכויות האדם אידאל שעל שמירתו יש להקפיד.

נהוג להבחין בין כמה סוגים של זכויות אדם:

- זכויות טבעיות (אזרחיות).
- זכויות פוליטיות.
- זכויות חברתיות.

בשנים האחרונות מדברים יותר ויותר גם על זכויות קבוצתיות, זכויות סביבתיות, זכויות בעלי חיים ועוד.

זכויות טבעיות (אזרחיות)

הזכויות הטבעיות מכוונות להבטיח את חירותו הפרטית של כל אדם ולהגן על האדם מעריצות לבו של השלטון. בזכויות אלו:

« הזכות לחיים ולביטחון.

« הזכות לחירות, וממנה נגזרים:

- חופש הדת, המצפון והאמונה.

« חופש הביטוי, והוא כולל את:

- חופש העיתונות.
- זכות ההפגנה והמחאה.
- חופש ההתאגדות.

« חופש התנועה.

« זכות הקניין.

« הזכות לשוויון.

« הזכות להליך הוגן.

« הזכות לכבוד, וממנה נגזרות :

- הזכות לשם טוב.
- הזכות לפרטיות.

זכויות פוליטיות

הזכויות הפוליטיות הן היסוד לשיטה הדמוקרטית. הן הזכויות המאפשרות לכל אדם להשתתף בעיצוב המערכת הפוליטית והחלטותיה.

הזכויות העיקריות הכלולות בקבוצה זו:

הזכות לבחור ולהיבחר.

חופש ההתאגדות – הזכות להתאגד ולהתארגן.

זכויות חברתיות

הזכויות החברתיות הן הזכויות הקשורות בהיבטי הרווחה של האדם. זכויות אלו באות להבטיח כי צורכי החיים הבסיסיים שנועדו לאפשר לאדם לנצל את ההזדמנויות שהחיים פורסים לפניו יובטחו לו בחברה שהוא חי בה. הזכויות העיקריות הכלולות בקבוצה זו :

הזכות לחינוך.

הזכות לבריאות.

הזכות לקיום בכבוד.

הזכות לדיור.

הזכות לעבוד.

הזכות לביטחון סוציאלי.

התפתחות היסטורית

« במאות השש עשרה והשבע עשרה : גיבוש תורות האמנה החברתית והתפתחות גישת הזכויות הטבעיות.

« בשנת 1789 : הצהרת זכויות האדם והאזרח.

« במאה השמונה עשרה : הופעת הזכויות האזרחיות, בעקבות תהליכים אחדים :

• עליית הנאורות.

• ירידת קרנו של מעמד האצילים.

• השתרשות השיטה הקפיטליסטית.

« עד לאמצע המאה התשע עשרה היו הזכויות האזרחיות לעניין מובן מאליו במערב אירופה ובצפון אמריקה, לפחות בנוגע לגברים לבנים. באותו הזמן היה קשה לדבר על זכויות פוליטיות – ההשתתפות בהליך הפוליטי, גם בארצות שהתקראו דמוקרטיות, הייתה מוגבלת לגברים לבנים בעלי רכוש, ולמעשה רק חלק קטן מן האוכלוסייה הצביעו בבחירות. זכויות חברתיות לא היו מוכרות כלל וכלל.

« בסוף המאה התשע עשרה החל תהליך התרחבות הזכויות הפוליטיות והחברתיות. במדינות דמוקרטיות, ובעיקר בבריטניה, קבוצות חברתיות, בעיקר ממעמד הפועלים, ולאחר מכן נשים ומיעוטים אתניים, החלו לדרוש את הרחבת זכות הבחירה כדי שתכלול את כל קבוצות האוכלוסייה ; ואכן קבוצות אלו השיגו את מטרתן. בבריטניה, לדוגמה, הורחבה זכות הבחירה לכלל הגברים בשנת 1918, ובשנת 1948 היא הורחבה עוד וכללה גם את הנשים.

« מרגע שהשיגו המעמדות הנמוכים את היכולת להשפיע על המערכת הפוליטית, הם החלו ליישם יכולת זו כדי להרחיב את זכויותיהם – וכך החלו להיווצר הזכויות החברתיות שיישומן המעשי היה במסגרת מדינת הרווחה.

זכויות האדם במשפט הבין-לאומי:

:1948

בשנת 1948 ניסחו המשפטן היהודי-צרפתי הפרופ' רנה קאסן ואלינור רוזוולט, רעייתו של נשיא ארצות הברית, את ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם. מקור ההשראה להכרזה הוא עשרת הדיברות.

הרקע הוא הטראומה הנוראה של מלחמת העולם השנייה והפגיעה האיומה בזכויות האדם, וכן ההכרה שזכויות אדם אינן 'עניין פנימי' של מדינות. ומכאן, הצורך להגן על הזכויות נמצא לעתים מעל עקרון הריבונות.

אמנות בין-לאומיות בנושא זכויות אדם:

- האמנה למניעתו ולענישתו של פשע השמדת עם - 1948.
- האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (האמנה הקפיטליסטית) - 1966.
- האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות (האמנה הסוציאליסטית) - 1966.
- האמנה בדבר ביעורן של כל צורות האפליה הגזעית - 1696.
- האמנה בדבר ביעורן של כל צורות האפליה נגד נשים - 1979.
- האמנה נגד עינויים ונגד יחס או עונש אכזרי, לא אנושי או משפיל - 1987.
- האמנה בדבר זכויות הילד - 1990.
- האמנה הבין-לאומית להגנה על זכויותיהם של מהגרי עבודה ובני משפחותיהם - 1990.
- אמנת רומא (חוקת בית הדין הפלילי הבין-לאומי) - 1998.

תפקיד המדינה בהבטחת זכויות האדם

הגישה הקלסית – זכויות האדם נועדו להגן על בני האדם מפני כוחה הגדול של המדינה. למדינה יש תפקיד כפול בכל הנוגע להבטחת זכויות האדם:

- **פסיבי:** למדינה אסור לפגוע בלא הצדקה בזכויות האדם. בסעיף 2 לחוק יסוד כבוד האדם וחירותו נכתב: 'אין פוגעים בחייו, בגופו, או בכבודו של אדם באשר הוא אדם'. זוהי חובתה הפסיבית של המדינה – אסור לה לפגוע בזכויות המנויות בסעיף זה.
- **אקטיבי:** המדינה מחויבת לפעול כדי להגן על זכויות האדם ולספק לתושבי המדינה תנאי מחיה נאותים שיאפשרו את מימוש זכויותיהם. הדעות חלוקות בנוגע למידת האקטיביות שעל המדינה לגלות לשם כך. בסעיף 4 לחוק היסוד נכתב: 'כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו'. בסעיף זה המדינה נדרשת לפעול באופן אקטיבי להבטחת הזכויות.

עידן הגלובליזציה

עם הזמן המצב משתנה. כוחם של תאגידיים, בעיקר תאגידיים רב-לאומיים, גדל (51 מתוך 100 הכלכלות הגדולות בעולם הן של תאגידיים), ורבים מהם פוגעים בזכויות האדם.

לפיכך עולות שאלות חדשות:

- האם יש להטיל גם על התאגיד חובות?
- האם יש לתבוע ממנו להגן על זכויות האדם?
- האם התאגיד משתנה עם הזמן, וכבר איננו רק מוסד כלכלי שנועד להרבות רווחים; האם הוא גם מוסד חברתי שיש לו אחריות כלפי הקהילה שהוא פועל במסגרתה?

עוד דילמות עכשוויות:

- מה המשמעות של זכויות בלא האפשרות לממש אותן?
- מהן חובות המדינה כלפי מי שאינו אזרח (למשל, מהגרי עבודה)?
- מיהו הגוף שעליו להוביל שינוי חברתי – בית המשפט, המחוקק, החברה האזרחית?